

О. Э. Балалаева – Е. П. Сурломкина – Э. О. Уигет:
Голоса Югана. Сборник фольклора Йавэн-Йах.
ООО «Печатный мир г. Сургут», Сургут, 2021. 138 о.

Az alábbiakban bemutatandó kiadvány sokkal jelentősebb annál, mint amit 138 oldalnyi terjedelme alapján sejteni lehet. Ez a karcsú kötet egy három évtizedes gyűjtő-, szervező- és kutatómunka első gyümölcse, melyet remény szerint még több is fog követni. A gyűjtés helye a középső Ob két baloldali mellékfolyójának, a Nagy- és a Kis-Jugan folyóknak a vidéke. Itt él a Jugan népe, a könyv címében hantiul is szereplő *jăwən jay*. A szövegek e népcsoport nyelvjárási sajátosságait tükrözik, a keleti hanti szurguti nyelvjárás egyik változatát. A Juganok mentén, azaz Szurgut városától délre beszélt variáns néhány hangtani és lexikai különbségtől eltekintve megegyezik a Szurguttól északra, az Ob jobboldali mellékfolyói (Pim, Agan, Tromjegan) mentén beszélt nyelvváltozattal.

A Jugan-menti szöveggyűjtés több, egymással részben összefüggő kutatás keretében történt és történik. Az első gyűjtő a finn Heikki Paasonen volt, aki négy mesét jegyzett le Szurgutban 1901 májusában (Paasonen – Vértes 2001; Csepregi 2003). Ezt követően majdnem egy évszázad telt el a következő nyelvi gyűjtőút megvalósulásáig (néprajzi gyűjtés korábban is folyt, vö. Lukina 2009–2010). 1992-ben egy magyar kutatócsoport töltött egy hetet a Nagy-Jugan felső folyásán a Kurlomkin család szálláshelyén. A családfő, Pjotr Vasziljevics Kurlomkin (1936–2013) híres énekes volt. Az 1992-es felvételtől eddig egy *Jávorének* jelent meg hanti és magyar nyelven (Csepregi 1998: 122–133), valamint egy medveünnepi ének magyar és angol fordításban (Csepregi 1997a: 69–73, 1997b: 304–314). A családfő lánya, Jelena Kurlomkina (1979–) egy hosszabb és két rövid mesét mondott magnetofonba (Csepregi 1998: 82–95, 2011: 11). Ő a jelen könyv egyik szerzője, férje neve után Szurlomkina. Jelena féltestvére, Leontyij Kajukov (1969–) szintén egy mesével gazdagította a gyűjteményt (Csepregi 2011: 12–13).

Ugyanebben az időben, az 1990-es évek elején kezdődött két néprajzkutató, a moszkvai Olga Balalajeva és az Egyesült Államokból származó Andrew Wiget gyűjtőmunkája (Balalajeva 1999; Wiget 1999; Wiget – Balalajeva 2011). A kutatópáros az elmúlt három évtized során nemcsak a Kurlomkin családdal került jó barátságba, hanem a vidék számos lakosával. Támaspontjuk Ugutban van, ahol 1995-ben létrejött egy nemzeti-ségi alapon szerveződő gazdasági társulás, ún. obscsina (Csepregi 2012,

Nyelvtudományi Közlemények 117: 449–454.
DOI: 10.15776/NyK.2021.117.17

<https://yaoun-yakh.ru>). A közösség médiaközpontot is működtet, melynek segítségével dokumentálják az anyanyelvű kultúra felélesztését és megőrzését szolgáló törekvéseket, eseményeket. A Balalajeva – Wiget páros saját gyűjtése mellett minden tevékenységében támogatja ezt a közösséget. A most ismertetendő kötet is része ennek a munkának. A folytatás is biztosítva van: Wiget professzor nemrég nyert tekintélyes összeget az amerikai Nemzeti Tudományos Alap (National Science Foundation) pályázatán az obi-ugor medvekultusz kutatására és a hozzá kapcsolódó szertartások revitalizációjára (<https://eloka-arctic.org/bears>).

Az utóbbi évek legjelentősebb szöveggyűjtését Schön Zsófia és L. Ny. Kajukova végezte el. Mintegy hetven mesét és mondát gyűjtöttek 2010 és 2016 között, melynek egy része már hallható és olvasható is glosszázva, angol, német és/vagy orosz fordítással a müncheni egyetem által gondozott obi-ugor adatbázis (<http://oudb.gwi.uni-muenchen.de>) *Yugan Khanty corpus* című oldalán. A gyűjtemény külön kötetben is meg fog jelenni, terv szerint az Erich Kasten vezette Kulturstiftung Sibirien kiadásában 2022-ben, előreláthatólag a „Languages and cultures of Western Siberia” [Nyugat-Szibéria nyelvei és kultúrái] c. sorozat első köteteként, Stephan Dudeck sorozatszerkesztővel (Schön 2020).

A most ismertetendő szöveggyűjteményhez Olga Balalajeva és Andrew Wiget terjedelmes előszót írt (5–19). Ebben a helyszín földrajzi, gazdasági és mitológiai jellemzőinek vázolása után az adatközlők bemutatása következik. A leírás hangneme a gyűjtők és az adatközlők közti baráti kapcsolatról, a helyiek iránti őszinte tiszteletről árulkodik. A tizenhét szövegből hat a fentebb már említett P. V. Kurlomkintól származik, négy Ny. P. Komplantyjevtől (1945–2000), szintén négy Ny. G. Cinganyintól (1920–1999). Mindhárman a jugani hanti folklórhagyomány jelentős örököi és előadói voltak. A következő nemzedék képviselőitől egy-egy szöveg került a kötetbe, ők Je. L. Kolszomov (1965–2011), O. Je. Arantyejeva (1957–) és Ny. Ny. Kajukova (1959–).¹ Az adatközlők és a lejegyzők képei is szerepelnek a kötetben, ezek többsége A. Wiget felvétele (20–32).

A szövegek metaadataiból kiderül, hogy az 1990-es évek végén a felvételek lejegyzését és fordítását a tromjegani származású uguti tanítónő, R. I. Jermakova (1952–2006) végezte. Később Jelena Szurlomkina (szül. Kurlomkina) vette át ezt a szerepet. Úgy tanult bele a munkába, hogy sa-

¹ Az ő születési éve nem szerepel az antológiában, Schön Zsófiának köszönöm az adatot.

ját apjának énekeit és meséit jegyezte le. Kezdetben papíron dolgozott, majd megismerkedett a számítógép és a különféle betűtípusok használatával is. Tudását a következő nemzedéknek is továbbadja: a kötetben van olyan szöveg is, melynek a lejegyzője és fordítója Jelena legidősebb lánya, Szofija.

A válogatásban a rövid prózai műfajok (közmondások, találós kérdések, jóslatok) és a medveünnepi színjátékok kivételével mindegyik folklór műfaj képviselve van. Az előszóban a szerzők szólnak a kötetben szereplő műfajokról is, melyeknek hanti nyelvű elnevezései P. V. Kurlomkintól származnak. Figyelemre méltó, hogy a felsorolásban nem szerepel a Tromjeganon általánosan használt *аӡӡатар* kifejezés, mely a mitikus énekek összefoglaló neve (az északi hanti és manysi terminológiában a medveünnepi színjátékot jelöli ez a szó). Kurlomkin felosztásában elkülönülnek az istenek énekei (*аӡӡ арар*) és a medvével kapcsolatos énekek (*рupi арар*). Erre egy-egy példát találunk a kötetben. Külön kategória a légyölő galóca hatása alatt született ének (*пӡӡ арар*), melynek közlése igazi újdonság. Korábban K. F. Karjalainen jegyezte fel hasonlót a Vaszjugan mentén (Csepregi 2020). A gyűjteményből hiányoznak a hősénekek (*tarnӡ арар*), ezeknek a tudása a szerkesztők szerint már nem él a Juganok vidékén. A hősökkel kapcsolatos hagyományok prózai formában élnek tovább (*jasӡӡ*, ld. alább). Jó példa erre az oroszok ellen harcoló, isteni erejű hős, Tonja mondája, mely a kötetben két változatban is szerepel, úgy, ahogyan a Nagy-Juganon (56–62) és a Kis-Juganon (127–135) ismerik.

Míg a mitikus ének tudása isteni adománynak számít a hantik körében, az egyéni ének emberi csinálmány, innen a neve is, *wӡӡӡ арар* 'csinált ének'. Ennek is vannak alfajai, mint a kötetben is szereplő bordal, azaz 'részeg ének' (*kӡӡ арар*), és a kötetben nem szereplő dicsekvés (*oraq*) vagy gúnyolódás (*ӡӡӡӡ-wikӡӡ*). E két utóbbi terminussal korábban nem találkozott a recenzens.

A prózai epikus műfajok két fajtáját különítik el a hantik. Az elbeszélés, monda (*jasӡӡ*) hihető történet, mely valamilyen ismert helyhez vagy személyhez kötődik. Ezzel szemben a mese (*mӡӡӡ*) műfaji sajátosságai szélesebbek: a varázsmeséktől kezdve a világban ismert vándormotívumokat felhasználó narratív szövegekig minden megtalálható benne. Nem csoda, hogy a kötetben is meséből van a legtöbb, nyolc szöveg. Emellett két monda és három egyéni ének szerepel a kötetben, a többi műfajt pedig egy-egy szöveg képviseli.

A kötet kétnyelvű, az oldalak kéthasábosak, a hanti szöveg mellett párhuzamosan szerepel az orosz fordítás. Az éneksorok, illetve a prózai szövegek mondatai meg vannak számozva, így könnyű összekötni az eredeti szöveget a fordítással. Nyomdába adás előtt a gyűjtemény elviselt volna egy alapos korrigálást. A hanti részben sok következtetlenség és sajtóhiba van, ezeket nincs értelme ebben az ismertetésben felsorolni. A korrektornak egyébként is nehéz dolga lett volna. Döntenie kellett volna abban az örökzöld kérdésben, hogy a „standardizált” szurguti helyesírást vagy a jugani alnyelvjárás fonetikai sajátosságait őrző írásmódot választja. Mindkettő mellett és ellen is lehet érvelni. Az egységes helyesírás egy nagyobb közösség írástudását szolgálhatná, a helyi sajátosságokat tükröző írásképet pedig talán jobban a magukénak érezhetik a helyi olvasók. Ugyanakkor mindkét írásmód ellenállást is szülhet, de különböző csoportok részéről. Az irodalomban mindkettőre van példa: jómagam az előbbit, Schön Zsófia a *Yugan Khanty corpus*-ban az utóbbit követi. Cirill betűs publikációiban és a tervezett mesekönyvben viszont a standardizált helyesírást használja.

Ha hangtani kutatásra korlátozottan is alkalmas ez a kötet, örövendetesen növeli a vizsgálható szövegek mennyiségét. Elsősorban a prózai műfajok szolgálnak különféle alak- és mondattani jelenségek kutatásának forrásul. A mitikus énekeken – archaikus szókincsük és nehezen megfejtethető képi világuk miatt – másfajta vizsgálatokat lehet végezni. Meg lehet figyelni, hogy a hagyományozódás során milyen változások, esetleg szövegromlások, új értelmezések jelennek meg bennük. Egyes szövegrészek öröklődnek akkor is, amikor az énekes már nem érti pontosan a tartalmát. A publikáláskor pedig a közreadó kénytelen fordítással ellátni az eredeti szöveget. Ezekre a szövegromlásokra és téves fordításokra hozok az alábbiakban néhány példát.

1992-ben P. V. Kurlomkintól négy mitikus éneket gyűjtöttünk. Ezek közül kettőt sikerült vele együtt visszahallgatni és lefordítani úgy, hogy ő maga magyarázta meg a benne lévő hasonlatokat. A hatlábú jávorszarvas üldözéséről szóló énekben többször előfordul a következő sor: *sārka wari* (γ) *ānəŋ jəm lār qunta luŋtʰiləmaŋ t̪əŋi* ’halrekeszték oszlopainak sorát mintha már rég leverte volna’ (Csepregi 1998: 126/76–77). Az énekes szerint ez a kép azt jelenti, hogy az üldözött állatnak már csak a nyomai látszanak, mint a víz felszínén a halrekesztéket tartó cölöpök kiálló végei.

Jelen kötetben is előfordul ez a sor. Egy egyéni énekben, de egyértelműen a „varjúbogyó színű égi jávor”-hoz kapcsolódóan: *sōrəŋ wari qā-*

nəŋ jəma lār quntə luŋʰiatəmaɬ t̪əyi 'по берегу с запрудами на сырка, когда то уже пробежал (a parton, ahol a marénára állított rekeszték van, valamikor már végigszaladt)' (78/30–31). Az *ənəŋ* 'oszlopos' talán az eléje került hiátustöltő mássalhangzó miatt *qənəŋ* 'part' alakúvá vált, s bár a *luŋʰt-* 'beszúr, betűz' igét nehéz 'szalad'-nak fordítani, valahogyan meg kellett formálni a mondatot. A szemléletes kép sajnos eltűnt.

A medveünnepi repertoár szókinccse és képi világa számos egyezést mutat az obi-ugor folklór egyes darabjaiban. A legutóbbi időkgig ezt csak északi és déli hanti meg maysi szövegek, a több mint másfélszáz éve tartó gyűjtések eredménye alapján állítottuk. Hamarosan hozzáférhetővé válik Karjalainen keleti hanti szöveggyűjtése (Csepregi 2020), mely tartalmaz két medvekeltő ének is. Ezek tartalmukban több ponton hasonlítanak a jelen kötetben szereplő énekhez, mely a medve megérkezéséről szól a medveünnepi házba (63–74). A Karjalainen-szövegekben is előforduló kifejezésben (*t̪et̪ w̥əyi, kam w̥əyi ɬorəŋ s̥ij*) a medvét ébresztő csilingelő hangot előidéző nemesfém jelzőjének (*t̪et̪, kam*) jelentése és etimológiája bizonytalan (Csepregi 2018). Az egész kifejezés jelentése viszont világos: a medve nemesfémek csilingelését hallgatja. Éppen ezért nem akadályozza a megértést, ha az eleve ismeretlen szavak hangalakja torzul a most közölt énekben: *seɬ w̥əyi t̪əm w̥əyi ɬorəŋ s̥ij* 'под звон рассыпающихся монет, ценных монет (szétszóródó pénzdarabok, értékes pénzdarabok zengő hangja)' (68/152).

A medveünnepi házban uralkodó hangzavart az obi-ugor folklór a sirályok rikoltozásához hasonlítja. Ez előfordul a Karjalainen által feljegyzett tremjugani énekben is: *lār s̥əri t̪əy s̥əri s̥ijəŋ q̆ət̪* 'mocsári tavi csérek, erdei tavi csérek [zajához hasonló] hangos ház' (Csepregi 2020: Trj1/47–49, Trj2/11). Jelen kötet egyik adatközlője, Ny. P. Komplantyejev, aki az apjától tanulta az ének, így emlékezett: *lār q̆əri, t̪əy q̆əri s̥ijəŋ q̆ət̪* – azaz megőrződtek a *lār* 'mocsári tó', *t̪əy* 'erdei tó', *s̥ijəŋ q̆ət̪* 'zajos ház' szavak, de a 'sirály' jelentésű *s̥ər* szó deformálódott: *q̆əri* 'kerekek' lett belőle. Az is lehet, hogy a lejegyző hallotta félre a felvételt. Az orosz fordítás: В шумном доме, в доме круглом, как озеро... 'zajos házban, olyan kerek házban, mint egy tó' (70/222). Az egyik szó hangalakja és jelentése változott, de a szép jelzős szerkezet s vele együtt a medveünnepi hangulat is megőrződött.

Azt reméljük, hogy a most bemutatott kiadványt újabbak követik, melyeket nyelvészek, folkloristák és a hanti kultúra hordozói a legnagyobb megelégedéssel fognak használni.

Irodalom

- Balalajeva, O. E. et al. [О. Э. Балалаева и др.] (1999), Очерки истории традиционного землепользования хантов (Материалы к атласу). Тэзис, Екатеринбург.
- Balalajeva, O. E. [О. Э. Балалаева] (1999), Священные места хантов Средней и Нижней Оби. In: Balalajeva et al. 1999: 139–156.
- Csepregi Márta (1997a), Mutatványok a szurguti osztják folklór műfajaiból. In: Lázár Katalin (szerk.), Tanulmányok a szurguti osztják kultúráról. Néprajzi Múzeum, Budapest. 59–104.
- Csepregi Márta (1997b), Samples from the genres of Ostyak folklore. In: Lázár, Katalin (ed.), Studies on Surgut Ostyak culture. Acta Ethnographica Hungarica 42: 285–348.
- Csepregi Márta (1998), Szurguti osztják chrestomathia. Studia uralo-altaica supplementum 6. József Attila Tudományegyetem, Szeged.
- Csepregi Márta (2003), Szurguti osztják szövegek a múlt század elejéről. NyK 100: 364–373.
- Csepregi Márta (2011), Szurguti hanti folklór szövegek. Budapesti Finnugor Füzetek 22. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest.
- Csepregi Márta (2012), Friss hírek a Juganról. Finnugor Világ 17/1:17–20.
- Csepregi Márta (2018), „Az istenek nyelve” – a hanti mitikus énekek fordítási problémáiról. NyK 114: 65–80.
- Csepregi Márta (2020), K. F. Karjalainen keleti hanti szöveggyűjtése. Akadémiai doktori értekezés, Budapest. [Kézirat.]
- Lukina, N. V. [Лукина Н. В.] (2009–2010), Ханты от Васюганья до Заполярья. Источники по этнографии. Том 3. Юган. Издательство Томского университета, Томск.
- Paasonen, Heikki – Vértes, Edith (2001), H. Paasonens surgutostjakische Textsammlungen am Jugan. MSFOu 240. Helsinki.
- Schön, Zsófia (2020), (S)he lives with that legend, with that fairytale till today. In: Holopainen, Sampsa – Kuokkala, Juha – Saarikivi, Janne – Virtanen, Susanna (eds), Ёмас самыҥ нэ́кве вёртур э́тпост самыҥ патум. Scripta miscellanea in honorem Ulla-Maija Forsberg. MSFOu. 275. Helsinki. 348–368.
- Wiget, Andrew [Вигет, Эндрю] (1999), Экономика и традиционное землепользование восточных хантов. In: Balalajeva et al. 1999: 157–214.
- Wiget, Andrew – Balalajeva, Olga (2011), Khanty, people of the taiga: surviving the twentieth century. University of Alaska Press, Fairbanks.

CSEPREGI MÁRTA
ELTE Finnugor Tanszék
Nyelvtudományi Kutatóközpont